

Kur'an'a İlişkin Bilimsel Açıklama Girişimlerinin Doğurduğu Sorunlar

Enver ARPA*

Öz Kur'an metninin kolay anlaşılabilir hale getirilmesi için İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren İslam âlimleri çeşitli çabalar sarf etmişlerdir. Kimi yorumcular, ilgili ayetler hakkında gelen rivayetler ve görüşler üzerinden, kimisi de kendi bilgi ve tecrübesine dayalı sorgulamalarla yorumlama faaliyetinde bulunmuştur. Bu makalede İslam'ın temel kaynaklarından olan Kur'an metninin salt akli veriler ve bilimsel çabalarla tefsir edilmesinin doğurabileceği sonuçlar hakkında incelemede bulunulmuş; bu amaçla geçmişten ve günümüzden bazı örnekler ele alınarak değerlendirilmiş ve oluşabilecek muhtemel sakıncalara işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, yorum, akıl, bilimsel veri.

Problems Arising from the Scientific Explanations of the Quran

Abstract From the early days of Islam, Muslim scholars made various efforts to make the Quran text easy to understand. Some commentators interpreted the text by depending on religious narratives and opinions about the relevant Quran verses. On the other hand, others strived for interpretation by questioning the text on the basis of their own knowledge and experiences.

This article aims to analyse the possible outcomes which may result from the scientific explanation attempts using solely mental data and scientific endeavors in interpreting the Quran verses as one of the main sources of Islam. For this purpose, this article makes an evaluation by dealing with some examples from past and present-day and finally points out potential drawbacks.

Keywords: Quran, interpretation, reason, scientific explanation

---

* Dr., TİKA, Ortadoğu ve Afrika Dairesi Başkanı; enverarpa@hotmail.com

Giriş

Kur'an'ın anlaşılması hususunda gösterilen çabalar, kavram tahlili ve amaçsal yorumlama tarzı olmak üzere temelde iki esasa dayalı olarak süre gelmiştir.

Kavramsal tahlil, metinlerde geçen lafızların delalet ettiği manayı açığa çıkarma esasına dayanır. Bu metotta en önemli husus sözcüklerin sahih bir şekilde tespit ve tahlil edilmesidir. Çünkü bu anlayışta bir metnin maksadını tespit etmek, büyük oranda ondaki lafızların doğru anlaşılmasına bağlıdır. Buna göre sözcükler üzerinde sağlıklı bir tahlil yapılmadan metnin doğru anlaşılması zordur. Usulcüler bu amaçla sözcükleri çeşitli tasniflere tabi tutarak incelemiş ve bu yolla metinleri yorumlamaya gayret etmişlerdir.

Amaçsal yorum ise nassın incelenerek vermek istediği mesajın ortaya çıkarılması veya metnin önceden tespit edilen amaç doğrultusunda değerlendirilmesi olup çeşitli şekillerde tezahür etmektedir. Bu metotta, yorumlamada bulunacak kişinin bilgi ve tecrübesi yani dirayeti, feraseti ön plana çıkmaktadır. Zira burada yorumcunun metin üzerinde düşünmesi, akıl yürütmesi, yargılaması, kıyasta bulunması, mevcut bilimsel veriler ve keşiflerden yararlanması ve bu çabasının sonucunda bir sonuca ulaşması esastır. İşte bu noktada yorumcunun bilimsel yönelimi, uzmanlığı, düşünce dünyası vb. kişisel özellikleri belirleyici unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Kur'an tefsirleri incelendiğinde dirayet metoduyla yorumlamada bulunanların genellikle kendi uzmanlık alanını öncelediği ve vardığı sonuçta kendi alanının istinbat anlayışının etkili olduğu görülecektir.

Yorumcunun aklını ve buna bağlı olarak muhakeme tarzını belirleyen önemli -belki de en önemli- unsur ise yaşanan dönemin bilimsel gelişmeleri ve keşifleridir. Kişinin büyük oranda yaşadığı dönemin hâkim anlayışının etkisinde kalarak muhakemelerde bulunduğu hususu genel kabul gören bir durumdur. Kaydedilen bilimsel gelişmeler ve keşifler bireyin aklını şekillendirmekte ve muhakeme tarzını etkilemektedir. Birey bu anlamda kendi döneminin yarattığı bilimsel aklın etkisinde kalmakta ve muhakeme tarzı daha çok o dönemin belirlediği ölçüler dâhilinde tezahür etmektedir. Dolayısıyla burada bireyin tarihsel bir varlık olarak mevcut olduğu hususu gözden uzak tutulmamalıdır.

Biz bu incelememizde “Kur'an'ın ilmî tefsiri” ifadesini kullanırken onu sadece yorumcuların ayetleri açıklarken kullandıkları ilmî verilerle sınırlandırmıyoruz. Kanaatimizce bilimsel verilerle Kur'an arasında zorunlu bir bağ kurmaya çalışan herhangi biri, Kur'an'ı yorumlarken somut bir veri kullanmasa da zihinsel olarak böyle bir ön kabulün yarattığı etkinin altında kalmaktadır ve getireceği yorumlar dolaylı olarak bu etkinin izlerini taşıyacaktır. Kur'an'ın yorumlanmasında aklın önemli bir unsur olduğu izahtan varestedir. Biz bu

incelemede deliller üzerinden yapılacak bir aklî muhakemeden ziyade yorum ameliyesinde bilimsel verilerin etkisinde aşırı derecede kalmış ve yorumlarında bu kaygıyı gereğinden fazla öne çıkaran bilimsel aklın Kur'an'ın anlaşılmasında alabileceği rol üzerinde durmaya çalışacağız.

Tarihsel Arkaplan

İslam'ın ilk dönemlerinde Kur'an'ın anlaşılması için gösterilen çabalar, daha çok nakil yoluyla Hz Peygamber, sahabe, tabiin ve diğer ulemadan gelen bilgilere dayalı olarak gerçekleşiyordu. Kur'an'ı yorumlama faaliyetinde bilimsel veriler bu dönemlerde fazla öne çıkmıyordu. Ayrıca bu eğilim bulunsa bile bu dönemlerde bilimsel veriler henüz Kur'an'ın yorumlanma faaliyetinde kullanılabilir bir düzeyde değildir veya onları bu faaliyetlere dâhil edilecek bir bilimsel akıl henüz oluşmamıştır.

İslam toplumunun genişlemesiyle birlikte Müslümanlar diğer kültür ve medeniyetlerle temas kurmaya, onların sahip olduğu bilgilerle yüzyüze gelmeye başlamışlardır. Gelişen ilişkiler Müslümanlara diğer toplulukların da sahip olduğu kültürel ve bilimsel terakkilerle karşılaşma imkânı doğurmuştur. Ancak Kur'an'ın yorumlanması hususunda ilk dönemlerde sıkı bir muhafaza-kârlık yaşandığını, yorumlama faaliyetinde daha çok nakillere bağlı kalındığını burada vurgulamamız gerekmektedir. Dinî meselelerde ve Kur'an'ın yorumlanmasında akla büyük bir alan tanıyan Mutezile ekolü mensupları, Kur'an'ı yorumlama faaliyetlerinde aklî verileri kullansalar da bilimsel gelişmelerin onların yorum faaliyetlerine henüz önemli bir katkı sunabilecek düzeyde yaygın olmadığını belirtmemiz gerekiyor.

Abbasîler döneminde başlayan ilmî terakkiyle birlikte Kur'an'ın bilimsel verilerle uyumlu olduğu tezi Müslüman âlimlerce ifade edilmeye başlanmıştır.¹

Daha sonraki dönemlerde bilimsel verileri Kur'an'ın yorumlanmasında ciddi olarak kullanan ve buna teşvik eden kişinin ünlü mütefekkir Gazalî (ö. 1111) olduğunu görüyoruz. *İhyau Ulumi'd-Din* isimli kitabında Kur'an'ın 77.000'den fazla ilmi barındırdığını ifade eden görüşleri naklederek kelimelerin ve harflerinin bile çeşitli bilgiler taşıdığını söylemektedir.² Gazalî bu kitabında ayetleri ele alırken onlardaki ilmî konulara sık sık dikkat çekme çabası içinde olmuştur. Gazalî ayrıca *İhyau Ulumi'd-Din*'den sonra kaleme aldığı *Cevahiru'l-Kur'an* isimli kitabında Kur'an'ın havi olduğu ilimleri sıralamış ve bunları detaylandırmıştır.³ Gazalî'den sonra Ebu'l-Fadl el-Mursî (ö.1257), Celaleddin Suyutî (ö. 1505) gibi âlimlerin iltifatına mazhar olan ilmî tefsir anlayışı⁴ asıl uygulamasını müfessir Razi'nin (ö.1209) tefsirinde bulmuştur.⁵ Razi, tefsirini

ilmî hakikatler olarak sunduğu bilgilerle doldurmuş ve bu tavrıyla pek çok âlimin tenkidine maruz kalmıştır.

Kur'an'ı ilmî verilerle açıklamak isteyenler, bu çabalarına Kur'an'da geçen **مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ** “Biz kitapta hiçbir şeyi ihmal etmedik.” (Enam 6/38),

وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ “Yeryüzünde yaş ve kuru her şey apaçık kitaptadır.”

(Enam 6/59) ayetlerini gerekçe olarak göstermektedirler. Onlara göre Kur'an, bütün ilimleri muhtevidir; bunu ortaya çıkarmak gereklidir. Bu konuda ayrıca İbn Mes'ud (r.a) şöyle demiştir: “Kur'an'da her bilgi indirilmiştir, onda her şey açıklanmıştır. Ancak bizim ilmimiz Kur'an'da açıklanmış olan bu bilgileri anlama konusunda acizdir.”⁶ Bu metodu savunanlar kimi zaman aşırıya kaçarak hemen her türlü ilmî keşfin Kur'an'dan bir bağlantısını kurmaya çalışmışlardır.

İlmî tefsire karşı çıkanların en ünlüsü, Endülüslü Ebu İshak İbrahim b. Musa eş-Şatıbî (ö. 790)'dir. Şatıbî, Kur'an'ın ümmî bir topluma indiğini; ümmî bir topluma ilmî verilerle hitap etmenin uygun düşmeyeceğini ileri sürerek bu anlayışa itiraz etmiştir.⁷ Kur'an'ın ilmî verilerle açıklanmasının zorunlu olmadığını savunanlar, onun bir yaşam tarzı oluşturmaya çalıştığını, bu amaçla çeşitli metotlar takip ettiğini, amacının tüm ilimleri anlatmak olmadığını, zaman zaman tefekkürde bulunulmasını sağlamak amacıyla bazı kâinat olaylarına işaret ettiğini söyleyerek buna karşı çıkmışlardır.

Gazalî, Razî ve Suyutî'den sonraki dönemlerde ilmî tefsir çabaları giderek zayıflamış ve ancak son yüzyılda yeniden canlanabilmiştir. Seyid Ahmed Han (ö. 1898), Cemaleddin Afganî (ö. 1897), Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reşit Rıza (ö. 1935) Tantavi Cevherî (ö. 1940) gibi âlimler tarafından yeniden sahneye sürülen bilimsel akılcı metot, bu canlanmasında farklı gerekçelere dayanmaktadır. Bu anlayışın yeniden canlandırılmasının sebepleri olarak şunları saymamız mümkündür:

- 1- Batı medeniyetinin baş döndürücü gelişimi ve Müslümanlarda bıraktığı tesir.
- 2- İlmî ve teknik gelişmeler, buna karşılık Müslümanların geri kalmışlığı, bunun İslam'dan değil, mensuplarından kaynaklandığını izah etme gayreti.
- 3- İslam'ın akıl ve mantıkla çalışmadığını ispatlamak.
- 4- İslam'ın gelişmeye ve tekniğe karşı olmadığını açıklamak.
- 5- Sömürgeci devletlerin sömürü düzenine karşı çıkmak ve dine yöneltilen töhmetleri cevaplamak.

6- Dini gericilik sebebi olarak görmenin yanlışlığını ispatlamak.

Zikredilen bu sebeplerden dolayı çağımızda yeniden canlandırılan bu anlayışın öncülüğü büyük oranda Muhammed Abduh'a ait olmuştur. Onun düşüncelerini yansıtan *Menar* isimli tefsiri bu özelliğiyle büyük bir şöhret bulmuş ve kendisinden sonra birçok kişinin esin kaynağı olmuştur.

Abduh'un en büyük çabası taklitçiliği yok edip akli onun yerine ikame etmek olmuştur. Akla tanıdığı bu büyük hürriyetin sonucu olarak, akıl ile naklin çeliştiği durumlarda aklin esas alınmasının gerekliliğini savunmuştur.⁸ Abduh, bu anlayışının bir sonucu olarak taklitçilikten uzak durmaya, akli kullanarak içtihatla bulunmaya gayret etmiş, aksini savunanları sert bir dille kınamıştır. *Tevhîd Risalesi*'nde şöyle demektedir: "İslam bizi babalarımızdan gelen şeylere can atarcasına bağlanmaktan men eder, ecdadın sözlerini ve fikirlerini olduğu gibi kabul edenleri ahmaklar ve sefihler olarak tanımlar."⁹

Akıl, Abduh'un nazarında mukaddes bir mevkiye sahip olup vahiyle yan yanadır. Onların birbirinden ayrılmaları imkansızdır. Abduh akli, nasların yorumlanmasında en önemli kaynak olarak görür. Özellikle Kur'an ayetlerini yorumlarken zahirle yetinmez; çeşitli batınî çıkarımlarda bulunur. Akla tanıdığı bu hürriyetin sonucu olarak melekleri tabii kuvvetler, şeytanı cihanda yaygın bulunan şer dalgaları, cinleri ise gizli küçük mikroplar olarak izah etmeye çalışır.¹⁰

Abduh, gerek devrinde gerekse vefatından sonra birçok bilim adamı üzerinde derin etkiler bırakmış, açıkça ifade edilmemiş olsa da onun metodu sevenleri tarafından hep örnek alınmıştır.

Abduh'un takip ettiği bu metot, dönemindeki siyasi ve kültürel ortamın izlerini belirgin bir şekilde dışa vurmaktadır. Ortaçağ Hıristiyan anlayışının oluşturduğu ortama duyulan antipati ve Antikçağ düşüncesine dönüş özlemi ekseninde şekillenen 'Aydınlanma' düşüncesinin ve buna bağlı gelişen Rönesans'ın bir sonucu olarak ortaya çıkan rasyonalizm ve pozitivism, akla dayalı bir Tanrı ve din anlayışı öngörmüştür. Bu akımlara göre din, dil, devlet, hukuk ve ahlak gibi hususlar, akıl tarafından oluşturulmalıdır. Aydınlanmacı anlayış insana adeta tanrısal özellikler yüklemiş ve bunun tabii bir neticesi olarak akli vahyin yerine ikame etmiştir. Akıl artık her şeyin ölçüsü olmuş ve tek belirleyici haline gelmiştir. 19. yüzyılın korkunç hastalığı olan bu pozitivist rasyonalist anlayış karşısında İslam'ı, geleneksel yöntemlerle savunmanın zorluğu ortadadır. Abduh, bu dönemi bütün canlılığıyla yaşamıştır. Bu sıkıntıyla yüzleşmiş bir halde İslam'ı anlatma gayreti kendisini bilimsel verilerle nasları değerlendirme yoluna sevk etmiştir. Bunun bir neticesi olarak dinî nasları bilimsel bilgilerle açıklamaya çalışmış, İslam'ın bilimle bir çelişki oluşturmadığını ispatlama gayreti içerisinde olmuştur.

Günümüzde Durum

19. yüzyıla damgasını vuran pozitivizm, etkisini biraz yitirmiş olsa da günümüzde hâlâ varlığını sürdürmektedir. Ülkemizde bu anlayışın yanı sıra son derece etkin hale gelmiş bulunan medyanın, klasik İslam anlayışına yönelttiği acımasız eleştiri bombardımanı birçok ilahiyatçı üzerinde derin etkiler bırakmış ve bu durum onları çeşitli şekillerde çözümler üretmeye sevk etmiştir. Bu psikolojik sebebin yanı sıra özellikle hadislerin tarih boyunca bazı kişi veya grupların çıkarları doğrultusunda kullanılmış olmasının olumsuz etkilerinin günümüzde daha bariz bir şekilde ortaya çıkması, bu tür ilim adamlarının oldukça radikal sayılabilecek bir yöntemle naslara yaklaşmaları sonucunu doğurmuştur. Bu kaygılarla başlayan hadis sorgulamaları, zamanla -kişiden kişiye değişen- bireysel akla uymayan bütün hadislerin reddedilmesi; ayetlerin ise farklı şekilde yorumlanması noktasına kadar vardırılmıştır. Durum öyle bir hale gelmiştir ki söz konusu anlayışa sahip kişiler, hadislerin sıhhatinin tespiti için konulmuş hiçbir kriteri dikkate almamakta; tek ölçü olarak aklını ileri sürmekte ve bunu ilk bakışta son derece mantıklı bir gerekçe gibi görünen “Kur’an’a göre” gerekçesiyle süslemektedirler. Bu anlayışta olanların bilimsellik etkisinde kalmış olan kendi Kur’an yorumlarını kesin doğru veriler olarak kabul edip bunu bir değerlendirme kriteri olarak ileri sürmesi başlı başına bir problemdir. Böyle bir kapı açıldığında herkesin bilgi, yetenek ve anlayışıyla sınırlı olan, binlerce hatta bu konuya kafa yormak isteyen insan sayısınca “sahih sünnet” anlayışından bahsetmek mümkün olacaktır. Bunun bir karmaşa doğuracağı muhakkaktır. Hâlbuki hadis için oluşturulan kriterlerin tam olarak işletilmesi ve sahih tefsir için riayet edilmesi gereken kurallara uyulması halinde hem adı geçen durumlara çözüm üretilmesi önemli oranda mümkün olabilecek hem de bahsi geçen sakıncalar ortadan kalkacaktır. Ne var ki bu kriterleri işletmek, bu konularda konuşan pek çok kişi için donanım eksikliğinden dolayı gerçekleştirilemez bir durum oluşturmaktadır.

Başlangıçta sadece hadis konusunda takınılan bu tavır, ülkemizde maalesef zamanla Kur’an ayetleri için de değişik bir şekilde uygulamaya konulmuş bulunmaktadır. Ancak hadis hakkında ileri sürülen itirazların Kur’an için doğrudan ileri sürülmesi kabil olmadığından bu hususta farklı bir üslup geliştirilmiştir. Günümüz konjonktüründe izahı güç sayılabilecek bazı ayetleri tarihsellik söylemiyle izah etmek veya onları mevcut anlayışlarla ters düşmeyecek şekilde yorumlamak bir çıkar yol olarak görülmüştür. Sözgelimi, ahlakî zaaf gösterme şüphesi bulunan eşleri bu zaaftan kurtarma amacına yönelik olarak verilen ve belli bazı önlemlerden sonra vazgeçirme amacıyla konulan “onları dövünüz” yani güç kullanarak vazgeçirmeye çalışınız emri, günümüzdeki feminist yaklaşımlar karşısında izahı zor bir durum olarak

karşımıza çıkmaktadır. Bu zorluğu aşmak için bu ve benzeri ayetleri Kur'an'ın indiği döneme has kılmak, onların günümüzde yürürlükte olduklarını ileri sürmek veya onları hâkim anlayışlar paralelinde tefsir etmek çıkar yol olarak görülmüştür.¹¹ Hâlbuki buradaki problem bir yargıyı tümüyle kendisinden ayrı başka ölçütlerle değerlendirmekten kaynaklanmaktadır. Zira feminist yaklaşımlar, kadına ahlakî zaaf içerisinde olması halinde herhangi bir müeyyideye gerek görmemekte, hatta bunu bir haksızlık olarak telakki etmektedir. Oysa Kur'an, ailevî hayatı kutsal saymakta ve onun mutlaka en güzel şekilde korunmasını hedeflemektedir. Ahlakî zaaf gösterebilecek eşin gerektiğinde son çare olarak zorla bundan alıkonması aslında izahı hiç de zor olmayan bir husustur. Kur'an ayetlerinin her çağda yorumlanmaya açık olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak bu, onların, mevcut siyasî ve kültürel ortama uydurma zorunluluğunu beraberinde getirmemelidir. Ayetler, ortamın tesirinde kalınmadan, doğruluğu ispatlanmış veya doğru olduğunu geçersiz kılacak herhangi bir bilginin bulunmadığı verilerden hareketle açıklanabilir. Ancak herhangi bir dayanağı olmadan sadece ortamın doğurduğu ve doğruluğu tartışmalı söylemlerden hareketle nasları izaha çalışmak, hem Kur'an'ın ruhuna uygun düşmez hem de zamanla bu ortamın değişmesiyle Kur'an'a yüklenmiş bulunan bu yorumlardaki yanlışlıkların Kur'an'a mal edilmesi tehlikesini ortaya çıkaracaktır.

Şimdi Kur'an'dan seçeceğimiz bazı misaller üzerinde, salt bilimsel olarak kabul edilen verilerden hareketle üretilen yorumları ele alarak buradaki bilimsel aklı muhakemenin sıhhati üzerinde duracağız. İlk örneğimiz Fil Suresi hakkında yapılan yorumlar olacaktır. Bilindiği gibi Yemen hükümdarı Ebrehe fillerle donatılmış ordusuyla Kabe'yi yıkmaya niyetlenerek Mekke'ye doğru yola çıkar. Sure, Ebrehe ve ordusunun Cenabı Allah tarafından mucizevî bir şekilde yok edildiğini beyan etmek üzere şöyle demektedir: *“Rabbin fil sahiplerine neler etti, görmedin mi? Onların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üstüne sürü sürü kuşlar gönderdi. O kuşlar onların üzerlerine siccilden (çamurdan oluşmuş) taşlar atıyordu. Böylece Allah onları yenilip çiğnenmiş ekine çevirdi”* Cenabı Allah, burada Ebrehe ordusunu, onların üzerine saldıran kuşların attığı siccilden (çamurdan oluşmuş) taşlarla helak ettiğini beyan etmektedir. Her şeyin bilimsel kriterlerle değerlendirildiği bir dönemde yaşamış bulunan Muhammed Abduh, muazzam fil ordusunun, kuşların gagasıyla taşıyıp fırlattığı taşlarla helak edilmesinin bilimsel olarak izah edilmesinin zorluğunu aşmak için buradaki taşları bilimsel kabul edilebilecek bir yorumla izah etme yoluna başvurmuştur. Abduh, önce bu hadiseyi bilinen ve kabul edilen manada açıkladıktan sonra ikinci olarak da salt aklı bir yorumla şöyle açıklamaktadır:

“Siz bu kuşların sinek veya sivrisinek cinsinden birtakım hastalık mikrobu taşıyan uçucu varlıklar olduğunu kabul edebilirsiniz. Kurumuş çamurdan

taşların da zehirli ve sert çamurlar olduğunu, rüzgârlar vasıtasıyla bir yerden bir yere taşındığını ve bu hayvanların ayağına takılarak bu bölgelere kadar geldiğini, bir insan cesedine temas edince de mikropların vücutta kılların dibindeki deliklerden vücuda sirayet ettiğini ve insan bünyesinde arazlara sebep olarak etin lime lime düşmesine vesile olduğunu kabul edebilirsiniz. Hem bu zayıf, uçucu varlıkların çoğunluğu Allah'ın insanlar arasında helak etmek istediklerini, helak etme mevzuunda en büyük askerleri arasında sayıldığını, günümüzde mikrop denen varlığın da bunların dışında bir şey olmayacağını kabul edebilirsiniz. Mikropların çok çeşitleri vardır. Sayılarını Allah'tan başka kimse bilemez. Allah'ın zalimleri kahretmesinde tecelli eden kudretinin, eserlerinin mutlak şekilde azabı getiren kuşların dağlar kadar büyük veya Zümrüd-ü Anka cinsinden bir kuş olmasını, muhtelif şekillerde ve renklerde bulunmasını, hatta attıkları taşların miktarını ve tesir keyfiyetini bilmeyi icap ettirmez. Çünkü Allah'ın her türlü varlıktan askerleri vardır. Kainatta bulunan kuvvetler, Allah'ın kuvveti karşısında boyun eğler. Allah'ın evini yıkmak isteyen bu zalimlere karşı da Allah Teala, çiçek ve kızamık mikroplarını taşıyan uçucu varlıklarını gönderip, hem o zalimi hem de onun kavmini daha Mekke'ye girmeden helak etti. İşte bu surenin tefsirinde güvenilecek yegane rivayet budur. Bunun dışında anlatılanlara gelince, kabule şayan değildir.”¹²

Abduh'un bu açıklamalarında ayeti bilimsel ve izafî olan aklî muhayyileye uygun olarak izah etme gayreti kendini açıkça dışa vurmaktadır. Oysa bu surede, salt aklın ve bilimin idrak alanını aşan bir durum söz konusudur. Cenabı Allah diğer insanlara ibret olması için yeryüzüne direk fiili bir müdahalede bulunmuş ve kuşları harekete geçirerek kendisine düşmanlık eden insanları helak etmiştir. Surede “Görmedin mi Rabbin Fil ashabına neler etti?” denilerek hadisenin bu boyutuna işaret edilmiştir. Asıl itibarıyla mucizevî olan bir olayı fiziksel alana çekmenin bir mantığı olmasa gerektir. Mucizevî bir şekilde vuku bulan bu hadiseyi bilimsel kaygılarla izaha kalkışan Abduh, bu sebeple bu husustaki en temel bilimsel ilkeleri gözden kaçırmıştır. Zira çiçek mikrobu bir insan üzerinde genel olarak 10 günden önce etkisini göstermez. Bünyesi zayıf olanlarda bu süre 4-5 güne düşebilir. Mikrop bir insana şırınga ile enjekte edilse bile bu kadar kısa sürede sonuç almak mümkün değildir.¹³ Görüldüğü gibi bu hadiseyi aklileştirme çabası beraberinde başka sakıncalar doğurmaktadır. Oysa Ebrehe ve ordusunun kuşlar tarafından atılan taşlarla helak edilmiş olmasında aklın kabul etmekte zorlanacağı bir husus söz konusu değildir. Bizzat müşahede ettiğimiz gibi bazen şiddetli yağın dolu yağışlarında, modern kentler dahi çok kısa bir sürede çok büyük hasarlara uğramaktadır. Mesele çok iyi ve ayrıntılı bir biçimde düşünüldüğünde, kuşların çokluğu, taşların atıldığı mesafe, kuşların taşı atarken taşın düşme hızına kazandırdığı ivme, taşın ağırlığı ve sertliği

hesaba katıldığında, konuyu mikroplarla izah etme çabasının gereksizliği de ortaya çıkar.¹⁴

Abduh'un bu farklı yorumundan bahsetmişken, ülkemizde 1994 yılında Bilgi Vakfı tarafından düzenlenen I. Kur'an Sempozyumunda sunulan, daha sonra müstakil olarak da yayımlanarak kamuoyuna takdim edilen ve Abduh'un bu yorumunu da kapsayan bir tebliğden bahsetmek yararlı olacaktır. Abduh'u Fil olayını modernize etmekle suçlayan tebliğ sahibi Mikail Bayram, şöyle demektedir: “Burada esas maksadımız, Fil olayını kabul edilebilir, bilimsel ve tarihî realiteye uygun olan şeklini tesbit ve Fil suresinin nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktır.”¹⁵

Olayın klasik İslam kaynaklarında varit olan rivayetlerinin çelişkilerle dolu olduğunu vurgulayarak sözü, bu rivayetlerin bilimsel verilerle uygun düşmeyeceğine getiren Bayram, surede geçen, ‘kuşlar tarafından taş atılması’ hadisesinin vuku bulmadığını, aksine kuşların o esnada meydana gelen bir volkanik patlamadan sonra ölmüş olan insanları lav yığınlarının içine attıklarını iddia ederek şöyle demektedir: “Fil ashabının Mekke yakınlarındaki Muğam-mes denilen yerde buldukları bir sırada o yörede ani bir volkanik patlama olayı meydana geldiğini düşünüyorum. Bu volkanik püskürme olayı ile Ebrehe'nin ordusunun üzerine ‘lav’ yani sicil yağdığını ve Habeşli askerlerin bu suretle kızgın lav serpintileri altında helak olduklarını düşünüyorum.”¹⁶ Bayram'a göre surede geçen ‘sicil’, lav anlamındadır. Çünkü bu kelime, Fil suresinin dışında Hûd ve Hicr suresinde de geçmiş olup ‘yerin altını üstüne çevirme’ siyakında verilmiştir ve bu husus kastedilen manayı desteklemektedir. Cenabı Allah zikri geçen ayetlerde şöyle buyurmaktadır: “*Emrimiz gelince yerin altını üstüne getirdik ve üzerine sert pişmiş taş (sicil) yağdırdık*” (Hud 11/82) “*Böylece ülkelerinin altını üstüne getirdik. Üzerlerine pişmiş taş (sicil) yağdırdık.*” (Hicr 15/74) Bayram'a göre bu iki ayette tasvir edilen olayda yerin altının üstüne çevrilmesi, yerin altında bulunan lavların yeryüzüne püskürtülmesi demektir. Her iki ayette de yerin altının üstüne getirildiği ve Lut kavminin üstüne ‘sicil’ yağdırıldığı bildirilmektedir. O halde ‘sicil’ lav (burkan) demektir. Bu iki ayette ‘sicil’ kelimesi, ‘lav’ anlamında kullanıldığına göre, Fil suresinde de ‘lav’ anlamında kullanılmış olmalıdır.¹⁷ Cenabı Allah, Fil ashabının üzerine sürüler halinde kuşlar gönderdiğini bildirdikten sonra “*Termîyhim bibicaretin min sicîl*” ayeti ile olayın bir başka yönünü bildirmektedir. Âlimler, bunu, “Kuşlar onlara ‘sicil’den taşları atıyorlardı.” şeklinde anlamaya çalışmışlardır. Oysa bu ayeti “Kuşlar, onları (fil ashabını) sicilden olan taşlara atıyorlardı.” şeklinde anlamak mümkündür ve bu takdire göre ‘bihicaretin’ lafzındaki ‘b’ harfi cerri, ‘a’la’ veya ‘ilâ’ manasındadır. Buna göre surenin manası şöyle olmaktadır: “*Rabbin Fil ashabına ne yaptı görmedin*

mi? Onların planlarını saptırmadı mı? Onların üstüne sürüler halinde kuşlar gönderdi. Bu kuşlar onları lavdan taşların üstüne attı ve onları yenilmiş ekin gibi yaptı.”¹⁸

Abduh’u Fil olayını modernize etmekle suçlayan Bayram’ın¹⁹ ‘modernize’ kelimesiyle neyi kastettiği doğrusu tam olarak anlaşılmıyor. Eğer bundan amacı bu olayın modern zamanların ilmî verileriyle uyumlu halde izah edilmesi ise onun getirdiği bu yorum Abduh’un yorumunun da ötesinde - kendi tabiriyle- modernize edilmiş bir yorumdur. Üstelik sadece ayeti mevcut tabii bilimlere uygun tefsir etme kaygısından hareketle geliştirilen bu yorum hem Bayram’ın hareket noktasıyla çelişmekte hem de içinde çeşitli zorlamalar barındırmaktadır. Sözelimi, yerin altına üstüne çevrilmesini volkanik patlama ile sınırlandırmak müsellemler bir husus değildir. Kaldı ki zikri geçen iki ayet onun bahsettiği şekliyle tefsir edilse bile burada böyle bir netice çıkarılamaz. Çünkü Fil suresinde yerin altına üstüne çevrilmesinden hiç bahsedilmemektedir. Kaldı ki Mekke civarında bu türden bir volkanik patlamanın vuku bulduğuna dair elimizde bir delil bulunmamaktadır. Burada tamamen farklı bir helak söz konusudur. Dolayısıyla başka ayetlerde sicil kelimesi için iddia edilen bu mana -farazi olarak kabulü halinde bile- diğer yerlerdeki kullanımlarına teşmil edilemez. Ayrıca Bayram’ın da itiraf etmek zorunda kaldığı gibi ‘b’ harfi cerrinin, ‘a’la’ veya ‘ila’ manasında kullanıldığına başka bir ayette rastlanmamıştır. Ulaşabildiğimiz kaynakların hiç birinde de böyle bir yoruma rastlayamadığımızı burada ifade etmek istiyoruz.

Sayın Bayram, getirdiği bu yorumla olayı anlaşılabilir bir hale getirdiğini düşünmektedir. Oysa sureye getirilen bu yorum klasik kaynaklarımızda geçen yorumlardan daha karmaşık ve akli aşan bir boyuta sahiptir. Kuşların yanmış bulunan cesetleri kızgın taşların üzerine atmalarının ne mantığı olabilir ki? Normal bir mantıkla değerlendirdiğimizde kuşlar, buldukları cesetleri yemeye çalışır! Kuşların, yanmış cesetleri gagalarıyla parçalayıp başka bir mekâna taşımasını uygun bulan akıl, kuşların attığı taşlarla insanları mucizevî bir şekilde yaralayıp yok etmesini de kabulde zorlanmamalıdır. Bayram’ın yorumu bize göre baştan sona zorlama tevillerle doludur.

Öbür yandan Bayram, kendi düşüncesini desteklemek üzere ileri sürdüğü deliller konusunda da yeterince isabetli gözükmemektedir. Sözelimi, Zemahşerî ve Abdülbakî et-Tebrizî’nin, “Fil ashabının kötü planları önce yakılmak sonra üstlerine kuşlar gönderilmek suretiyle saptırıldı.” dediklerini ileri sürmekte ve bu sözden onların, -volkanik patlamayla vuku bulduğunu iddia ettiği- yakma olayına işaret ettiklerini iddia etmektedir. Oysa bu sözde geçen yakılmayla hiçbir şekilde Fil ashabının yakıldıkları iddia edilmemektedir. Burada zikri geçen yakma, Ebrehe’nin Kabe’ye alternatif olarak yaptırdığı el-Kuleys kilisesinin yakılmasıdır. Müfessir Zemahşerî, bunu saraheten şu sözlerle ifade etmektedir: “Onlar, önce el-Kuleys’i bina ederek

hacıları oraya çekmek suretiyle Beyt'i (Kabe'yi) silmek istediler. Fakat Allah onda bir yangın peyda ederek onların planlarını boşa çıkardı. Sonra ikinci defa olarak onu yıkmak suretiyle insanları oradan alıkoymak istediler. Ancak Allah, onların üzerine kuşları göndererek planlarını boşa çıkardı.”²⁰ Adı geçen müfessirler Bayram'ın iddia ettiği gibi Fil Ashabının yakılmasına değil, el-Kuleys kilisesinin yakılmasına işaret etmektedirler.

Özetle söylemek gerekirse belirli karinelere dayanılarak yapılan yorumlara bizim herhangi bir itirazda bulunmamız söz konusu olamaz. Burada karşı çıktığımız husus şudur: Allah kelamı olan Kur'an, salt kişiden kişiye değişebilen insan aklı ve kesin olmayan ilmi kriterler doğrultusunda daha doğrusu böyle bir kaygı taşınarak hiçbir somut delile dayanılmadan, üstelik metin zorlanarak tefsir edilmemelidir. Yapılan yorumlar dilin nesnel sınırlarını aşmamalı ve doğruluğu herkesçe kabul edilen kuralların dışına çıkmamalıdır. Kur'an'ın anlaşılması için üzerinde düşünülmesi bizzat Kur'an'ın çağrısıdır. Ancak bu çağrıyı yanlış değerlendirerek Kur'an'ı yorumlamanın sınırları tespit edilmezse onu anlama konusunda bir keyfilik söz konusu olacaktır.

Bilimsellik endişesinin hangi boyutlara ulaştığını gösteren tipik bir örnek olması bakımından bir başka örneği Hüseyin Atay'ın yaptığı bir yorumdan vermek istiyorum. Atay, bu yaklaşımının adeta bir özeti mahiyetinde olan 'Dinde Reform' isimli yazısında, reform kavramının tarihteki misyonunu göz önünde bulundurmadan sadece sözlük manalarından hareketle onu şöyle tanımlamaktadır: “Reform, değiştirmek olmayıp yanlışları düzeltmek, ıslah etmek, salih amel işlemek, yararlı bir iş yapmaktır.”²¹ Atay, reformun işlevişini ise şu şekilde önermektedir: “İslam'da reform yapmaya ictihad yapmak denir. Bundan dolayı her müctehid reformcudur. İctihad demek, dinin ana kaynaklarına dayanarak onlardan hareket ederek yeni bir hüküm çıkarmak ve yeni bir anlayış ortaya koymaktır. İslam'ın ana kaynakları akıl ve Kur'an'dır. Hz. Peygamberin sözleri ve işleri (Sünnet) bu iki kaynağı kullanmanın örnekleri, yöntemi ve bu iki kaynağın yorumu ve açıklaması, tefsiridir.”²² Akli, dinin iki kaynağından biri olarak ileri süren Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar 1* isimli kitabında ise şöyle demektedir: “...İman ilme dayanırsa, iman doğru olma ölçüsü ilim olur ve ilim ile imandaki yanlış düzeltilir. Senin imanın, ilmin şu esaslarına ve aklın şu ilkelerine aykırı olduğu için yanlıştır, denebilir. Miraç gibi.”²³

İmanı bilimsel ve görelî aklın sınırlarına hapseden bu anlayışı, Kur'an ayetlerine uyguladığımızda işin içinden çıkabilmemiz mümkün gözükmemektedir. Zira sözcülemi Miraç, Kur'an'da açıkça zikredilmemesine karşın İsrâ hadisesi hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak şekilde açıkça beyan edil-

miştir. Bir an için Atay'ın varsayımını kabul edip Miraç'ın aklı ölçülere sığmadığını kabul edelim. Peki İsrâ hadisesini hangi aklı ölçülerle izah edeceğiz? Hz. Peygamberin bir gece Mescid-i Haram'dan Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'ya götürüldüğü gerçeği Kur'an'da açıkça beyan edilmektedir. Bir insanın yürüyerek veya herhangi bir vasıta ile ancak aylarca süren bir zaman diliminde kat edebileceği bir mesafeyi çok kısa bir süre içerisinde gidip gelmesini pozitivist/bilimsel olarak izah etmek çok mu kolaydır? Atay, bahsi geçen cümlesini sarf ederken nedense bu vb. hadiseleri göz ardı etmektedir. Hâlbuki kendileri de çok iyi bilirler ki ne İsrâ ne Ashab-ı Kehf hadisesi ne de Hz. Musa'nın arkadaşı olarak anlatılan adamın hikâyesi gibi pek çok hadiseyi bilimsel veya akılsal olarak kavramamız mümkün değildir. Hz. Ebubekir'in bu düşünceden hareketle söylediği gibi, "Eğer Hz. Muhammed söylüyorsa bu doğrudur." demekten başka bir çıkar yolumuz bulunmamaktadır. Dinî metafizik hadiseler, insanın önüne, inanç sisteminin bir parçası olarak konulmuştur ve onları bilimin görelî sınırlarına hapsedmek kabil değildir. En azından pozitivist ve deneysel bilimin yapay ve katı sınırları bakımından bu mümkün gözükmemektedir. Şayet Atay metafizik/gaybi alanı da bilimin sınırlarına dahil ediyor ve bu alan için de aklı ve bilimsel birtakım kıstaslar belirleyebiliyorsa o takdirde söylenecek fazla bir şey olmaz.

Bilimsel akla dayalı bu eleştirel metot, son yüzyılda, Goldziher ve Seppinger gibi bazı müsteşriklerin kitaplarıyla ortaya çıkmış,²⁴ sonra İslam ülkelerinde bazı ilim adamları tarafından devam ettirilmişdir.²⁵ Diğer bazı İslam âlimleri ise bunlara şiddetle karşı çıkmış ve sert bir şekilde cevap vermişlerdir.²⁶ Uzun bir süre sessizliğe bürünen bu mesele, son dönemlerde, sünneti nebeviyeyi arındırma gerekçesiyle yeniden telaffuz edilmeye başlanmıştır.

Bu anlattıklarımızdan Kur'an'ın anlaşılmasında aklın yerini önemsiz gördüğümüz anlaşılmalıdır. Kur'an'ın anlaşılmasında aklın önemi elbette inkâr edilemez. Aksine, Kur'an tefsir edilirken eldeki verilerden hareketle ayetler üzerinde sürekli aklı sorgulamalar yapılmalı, tüm ihtimaller ileri sürülmeli ve bunlar arasından elemeler yapılarak aklın da onaylayacağı neticeler çıkarılmalıdır. Kur'an'ın takip ettiği metot, kullandığı dil ve üslup, bu üslubun gerekli kıldığı kelimelerin seçimi, başvurulan edebî sanatlar vb. hususlar ancak aklın yapacağı derin tedebbür ve tahlillerle ortaya çıkarılabilir. Zira Kur'an aklı muhatap olarak onun düşünmesini ve bu yolla gerçeğe ulaşmasını istemiştir: "*Allah aklınızı kullanasınız diye size ayetlerini gösterir.*" (Bakara 2/73) "*İnsanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?*" (Şaşiye 88/17-20) "*Göklerde ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde... düşünen insanlar için deliller vardır.*" (Bakara 2/164) Ayetlerde açıkça görüldüğü gibi akıllı her insan kâi-

nattaki olayları düşünmek ve onlar üzerinde akli muhakemelerde bulunmak suretiyle hakkı bulmaya yetkin kılınmıştır. Kur'an, bunun üzerinde sıkça durmuş ve 50 küsur ayette misaller vererek insanın düşünmesini ve akletmesini emretmiştir.

Bizim burada işaret etmek istediğimiz husus, yorumcunun kendi döneminde bilimsel veri olarak öne sürülen her bilgiyi kesin bir hakikatmış gibi kabul etmesi ve bunu Kur'an'ın bir hükmüymüş gibi ileri sürmesinin doğuracağı sakıncalardır. Bilimin zaman zaman daha önceki dönemlerde hakikatmış gibi kabul edilen bazı yargıları sonradan reddedebildiğine hepimiz şahit olmaktadır. Dün ilmî hakikat olarak ileri sürülen bir yargıyı bugün reddeden aynı bilim, önümüzdeki yıllarda bugünkü ilmî yargıyı da reddedebilir. Bu durumda bizim yorumlama ameliyesi için peşinden koştuğumuz bu hüküm Kur'an'a mal edilmiş ve Kur'an'dan çıkardığımız hükmün yanlışlığı ortaya çıkmış gibi bir durumla karşı karşıya kalmış oluruz. Sözelimi devrinin allamesi kabul edilen ünlü müfessir Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* diğer adıyla *Mefatîhu'l-Gayb* isimli tefsirinde, kendi döneminde yaygın olan kanaate dayanarak **الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ**

فِرَاحاً “*Yeryüzünü size yatak yaptı.*” (Bakara 2/22) ayetini, “Dünyanın dönmediğine delalet ediyor.” şeklinde yorumlamıştır.²⁷ Bu yargı o gün yadırganmamıştır, ancak bugün dünyanın döndüğünü artık herkes biliyor.

Öte yandan Kur'an'ın selim bir toplum ve dünya inşa etme misyonunu göz ardı edip onu bir ilmî hakikatler mecmuası gibi kabul ederek ilmî verileri onaylayan, herkesin anlayamayacağı tüm bilimsel hakikatleri barındıran bir kitap olarak kabul etmemiz kanaatimizce onun hedeflediği misyonla uygunluk arz etmemektedir. O insanlara Rabbe giden yolu gösteren, selim bir toplum oluşturmak için gereken davranış türlerini vazedenden bir ilahî nizamnamedir. Bunu yaparken ilmî bazı hakikatlere de elbette işaret etmiştir. Ama tüm insanların anlaması asla mümkün olmayan bilgileri sıralayarak kendisini bir bulmacaya da dönüştürmemiştir. O herkese hitap eden; herkesin, koyduğu ilahî kurallarla yaşamasını emreden bir kitaptır. Onun vazettiği yargılar elbette nihai olarak kesinleşmiş ilmî verilerle bir çelişki oluşturmaz. Zira o, ilahî bilgilerden oluşmaktadır ve ilahî bilginin yanılması tabii ki bahsedilemez.²⁸

Sonuç olarak Kur'an'ın özellikle ilmî keşiflere işaret eden ayetlerinin anlaşılması hususunda yorumcu tabii ki hükümler çıkarmak için çaba sarfetmelidir, ancak pozitivist anlayışın dayatmasıyla bir acelecilik içerisinde olmamalıdır. Mevcut ilmî verilerin yanılma ihtimalini göz ardı ederek kesin bir hakikatmış gibi Kur'an ayetlerine dayandırmamalıdır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed, *el-İslam ve'n Nasraniyye mea' l-ilm ve'l-medeniyye*, 2. bs, 1983.
- Abduh, Muhammed, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim cüzü amme*, 1.bs, Emiriyye Matbaası, 1322h.
- Abduh, Muhammed, *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Y.,1986.
- Akdemir, Salih, “İlmî Tefsir Hareketinin Değerlendirilmesi ve Ondokuz Rakamı Üzerine” *Âlûsî, Rubu'l-Meânî*, c. VII.,Bulak, 1301,
- Atay, Hüseyin “Dinde Reform”, *AÜİFD*, XLIII:1 (2002).
- Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre Araştırmalar 1-III*, Ankara: Atay Yayınevi, 1997.
- Bayram, Mikail, *Fil Olayının Mahiyeti*, Ankara, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Draz, Abdullah, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, İstanbul, 1983.
- Gazzalî, *İhyau Ulûmi'd-Din*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, Pırlanta Yay.
- Qudat, Emin, Nakdu'l-hadis beyne senedi'n-nakl ve hukmi'l-akl, *Dirasat*, 10 (1989).
- Kırca, Celal, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Nasır, Nihat, *Akılca Yanılgı*, UludağY., 1998.
- Özsoy, Ömer, “Yeni Kur'an(lar) Yaratmak”, *İslamiyat*, 5:1 (2001).
- Er-Razî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Tahran, ty.
- Samıraî, Hasib, *Reşid Rıza el-müfessir*, Bağdat: Daru'r-Risale, 1976.
- Yavuz, Ömer Faruk, *Gazzalî ve İlmî Tefsir*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31 (2011).
- ez-Zehabî, Dr. Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Mufessirun*, 2.bs. 1976.
- Zemahşerî, Mahmud b. Omar, *el-Keşşaf*, Daru'l Fikr, ty,

Notlar

- ¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirun*, 2. baskı 1976, 2/484; Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s.52; Ömer Faruk Yavuz, *Gazzalî ve İlmî Tefsir*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 31 (2011), s. 41.
- ² Bkz. Gazzalî, *İhyau Ulûmi'd-Din*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, Pırlanta Yay. 1/826
- ³ Bu konuda bilgi için bkz. ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirun*, 2/475.
- ⁴ Bu âlimlerin ilmî tefsirle ilgili çabaları hakkında bkz. ez-Zehabî, *a.g.e.*, 2/474 vd.
- ⁵ Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998, II, 271-273; Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler*, s.52.
- ⁶ Bkz. el-Âlûsî, *Rubu'l-Meânî*, Bulak, 1301, VII/144.
- ⁷ Şatıbî'nin itirazları hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirun*, 2/485.
- ⁸ Muhammed Abduh, *el-İslam ve'n Nasraniyye mea' l-İlm ve'l-Medeniyye*, 2. baskı, 1983, s.73.
- ⁹ Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, trc. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Y., 1986, s.195.
- ¹⁰ Bkz. Hasib Samıraî, *Reşid Rıza el-Müfessir*, Bağdat, Daru'r-Risale, 1976, s.143-146 (özet olarak).
- ¹¹ Bu konudaki farklı yorumlar için bkz. Ömer Özsoy, “Yeni Kur'an(lar) Yaratmak”, *İslamiyat* Dergisi, 5:1, 2001, s.116 vd.
- ¹² Bkz. Muhammed Abduh, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim Cüzü Amme*, 1.baskı, Emiriyye Matbaası, 1322h. s.158.

- 13 Nihat Nasır, *Akalkı Yanılgı*, Uludağ yay. 1998, s. 64.
- 14 A.g.e. s. 65.
- 15 Mikail Bayram, *Fil Olayının Mahiyeti*, Ankara, 1996, s.10.
- 16 A.g.e., s. 22-23.
- 17 Bkz. a.g.e., s. 20.
- 18 A.g.e., s. 26.
- 19 A.g.e., s. 10.
- 20 Mahmud b. Omar Zemaşeri, *el-Keşşaf*, Daru'l Fikr baskısı, 4/286.
- 21 Hüseyin Atay, "Dinde Reform", Makale, *AÜİFD*, c.XLIII, sayı.1, 2002. s.6.
- 22 A.g.m.
- 23 Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar 1-III*, Atay Yayınevi, Ankara, 1997, s.56.
- 24 Goldziher'in *Mezabibu't-Tefsiri'l-İslami*, *el-Akâdetu ve's-Şeriatu fi'l-İslam*, *Dirasat İslamiyye* vb. kitapları ile Seprenger'in kitapları ve bunların Britannica'da yazdıkları yazılar.
- 25 *Fecru'l-İslam*, *Duba'l-İslam* ve *Zubru'l-İslam* isimli kitaplarıyla Ahmed Emin; *Edvaun a'la's-Sünneti'l-Muhammediyye* isimli kitabıyla Mahmud Ebu Reyve.
- 26 *es-Sünnetu ve Mekanetuba fi'l-Teşri'l-İslami* isimli kitabıyla Mustafa es-Sıbaî, *Difaun a'ni's-Sünneti ve Reddu Şübebatı'l-Müştirikîn ve'l-Kuttabi'l-Muasırîn* isimli kitabıyla Üstad Muhammed Ebu Şehbe, buna örnek gösterilebilir. Bu kitaplardan biri de *Difaun a'ni'l-Hadisî'n-Nebevî ve Tefnidi Şübebatı Husumibi* isimli kitaptır. Bu kitap, İslam âlimlerinin bu kişilere yaptığı reddiyeleri içeren yayımlanmış birkaç makale ve incelemeden oluşmakta olup Mektebetu'l-Musenî tarafından Mısır Abidin'de 1972 yılında basılmıştır. Yine Dr. Mustafa el-A'zemi'nin *Dirasat fi'l-Hadisî'n-Nebevî ve tarihü tedvînihi* isimli kitabı vb. kitaplar da bu konuda kaleme alınmış kitaplardır. (Bkz. Emin Qudat, a.g.m, s.245).
- 27 Fahreddin er-Razî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Tahran, II/102.
- 28 Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Salih Akdemir, "İlmî Tefsir Hareketinin Değerlendirilmesi ve Ondokuz Rakamı Üzerine" adlı giriş, Abdullah Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, İstanbul, 1983, s. 10.

